

درآمدی بر تحلیل
عناصر تصویری
در آرم

بررسی عناصر تصویری در آرم‌های دولتی، با رویکردی به روش‌های نشانه‌شناسی

نویسنده: فهیمه پهلوان

دانشگاه تهران

تهران، ۱۳۹۰

پهلوان، فهمیه، ۱۳۲۹	
درآمدی بر تحلیل عناصر تصویری در آرم: بررسی عناصر تصویری در	
آرم‌های دولتی، با رویکردی به روش‌های نشانه‌شناسی / فهمیه پهلوان.-	
تهران:	
دانشگاه هنر.	
۲۳۱ ص.	
ISBN 978-964-6218-37-7	
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا.	
کتابنامه: ص. ۲۱۴ - ۲۱۵	
نمایه.	
۱. نشانه‌نگاری. ۲. نشانه‌نگاری -- طراحی.	
۳. علائم تصویری. الف. دانشگاه هنر. ب. عنوان.	
۹ پ ۵ ن / ۱۰۰۲ NC ۷۴۱/۶	
کتابخانه ملی ایران	
۲۶۶۱۴ - م ۸۱	

درآمدی بر تحلیل عناصر تصویری در آرم: « بررسی عناصر تصویری در آرم‌های دولتی، با رویکردی	عنوان:
به روش‌های نشانه‌شناسی »	
فهمیه پهلوان	نویسنده:
ابوالفضل توکلی شاندیز	ویراستار:
دانشگاه هنر	ناشر:
۱۳۹۰	تاریخ انتشار:
چهارم	نوبت چاپ:
لیتوگرافی ۱۲۸	چاپ و صحافی:
۵۰۰۰ نسخه	شمارگان:
۹۷۸-۹۶۴-۶۲۱۸-۳۷-۷	شابک:
۵۰۰۰۰ ریال	بها:

کلیه حقوق برای دانشگاه هنر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان حافظ، خیابان سرهنگ سخایی، بین تقاطع سی تیر و فردوسی، شماره ۵۸، دانشگاه هنر،
تلفن: ۶۶۷۲۵۶۸۲

شورای تخصصی انتشارات

دکتر کامران افشار مهاجر، دکتر ناصر برک پور، دکتر احمد تندی، دکتر محمد رضا حسنائی، دکتر شهاب الدین عادل

کمیته انتشارات

محمد حسن اثباتی (مدیر انتشارات)، حسین کرمی (مدیر اجرایی) محمد علی شافعی و فرامرز مفاخری (هماهنگی، اداری، بازرگانی)

مقدمه

هنر ودیعه‌ای الهی است که خداوند در جان هنرمند قرار داده و اوست که خود، اولین و آخرین هنرمند است. همو که آفرین گفت به خود که خلق کرد انسان را و به دستش قلم داد.

طبعاً تعریف هنر از زبان آدمی بسیار نارسا تر است از آفرینش آن، ولی همین نارسا هم تاکنون ناگفته و کم گفته مانده است. از این رو لازم بوده و هست که در این راستا هرچند ساده و مقدماتی، سخن گفت و شروع کرد. به نظر می‌رسد که بهتر است سخن گفتن در باب هنر از زبان هنرمند و هنرپرور باشد که آنچه دارد در تعامل با این امانت الهی به دست آورده است و تمام آنچه را که یافته، دوباره به پای همین درخت تناور ریخته. حتماً جایگاه هنرمندان متعهد و صاحب‌نظر دانشگاهی در این خصوص بسیار ویژه است زیرا که لزوم نگرش آکادمیک در حیطه آموزش و پژوهش هنر بر کسی پوشیده نیست.

در همین راستا دانشگاه هنر، به عنوان یکی از مهمترین مراکز تجمع استادان و صاحب‌نظران هنر در ایران و منطقه، وظیفه دارد تا با بهره‌گیری از سرمایه‌های درونی و استقبال از نظرها و تحقیقات دیگر دست‌اندرکاران هنر، چراغ راهی باشد در جهت اعتلای هنر و هنرمند. تبیین آنچه بوده‌ایم، چیزی که هستیم و معرفی آن به جهان و تعیین آنچه باید باشیم.

به علت گستردگی حوزه‌های متأثر از هنر و عوامل تأثیرگذار بر آن، نمی‌توان فرمول خاصی برای مواجهه با مقوله‌ها و پژوهش‌های هنری تعریف کرد، اما حرکت در جهت نیل به چارچوب‌های مشخص و واضح برای هنر می‌تواند اولین قدم ما باشد. ما در این راه قدم برمی‌داریم و دست دوستی و همراهی شما را می‌فشاریم.

محمدرضا حسنایی

معاون پژوهشی

پیش گفتار مؤلف

روند پژوهش و تألیف مباحث نظری این کتاب حدود چهار سال به طول انجامید. در مسیر کار، با مشکلات فراوانی روبه‌رو شدم که بعضی پیش‌بینی شده و بعضی کاملاً غافلگیرانه بود. با فرازها شادمان و با فرودها دچار یأس و خستگی می‌شدم. ولی همواره به نتیجه و پیامد چاپ کتاب که فکر می‌کردم برایم آغازی بود و شروعی امیدوارکننده. اکنون بسیار خوش‌وقت‌م که در مدت‌زمان کوتاهی از چاپ اول، این کتاب به چاپ چهارم رسیده است.

بسیار مایل‌م سپاسگزاری خود را از استادانم دکتر محمدجعفر معین‌فر، دکتر فرزانه پهلوان و دکتر سیما کوبان ابرار نمایم. در طی مراحل مختلف این تحقیق از راهنمایی آنها سود برده‌ام و بسیار آموخته‌ام. همچنین خود را مدیون دکتر ناصرالدین صاحب‌الزمانی می‌دانم که صبورانه راهنمایم بودند. وظیفه سنگین گردآوری آرم‌ها به عهده خانم‌ها: راز خسروی، بهارک امیدفر و آمنه پرویزی بود. اجرای مجدد آرم‌ها را خانم ستاره نورونی و آقای مهرداد موسوی انجام دادند. از همه آنان تشکر می‌کنم.

سپاسگزار همه همکاران در «انجمن صنفی طراحان گرافیک» هستم؛ خصوصاً استاد مرتضی ممیز که آرشیو آرم‌های خود را بی‌دریغ در اختیارم قرار دادند.

از همکاری خانم افتخار نبوی‌نژاد برای ترجمه بخشی از متن کتاب‌های مورد استناد و از آقای هادی غبرائی به سبب ویرایش متن کتاب حاضر، بسیار سپاسگزارم.

و سرانجام باید سپاس ویژه خود را به همکاران گرامی در حوزه معاونت پژوهشی دانشگاه هنر تقدیم دارم. بدون زحمات صمیمانه آنها این اثر بدین نحو هرگز به سامان نمی‌رسید.

بی‌هیچ ادعایی، پیشاپیش به کاستی‌های نه‌چندان اندک این کتاب در تمام زمینه‌ها، فروتنانه اعتراف می‌کنم و امیدوارم که صاحب‌نظران از عنوان کردن هرگونه یادآوری و راهنمایی برای بهبود آتی این اثر دریغ نورزند.

فهرست مطالب

مقدمه

فصل اول

تصویر و نظریه نشانه‌شناسی

○ تصویر چیست	۱۱
○ رویکرد نشانه‌شناسی	۱۴
○ خاستگاه نشانه‌شناسی	۱۵
○ زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی	۱۷
○ نشانه‌های دیداری و نشانه‌های تصویری	۲۰
○ گامی در جهت یافتن «نظریه نشانه‌ها»	۲۲
○ انواع گوناگون نشانه	۲۴
○ درک کاربرد واژه «تصویر» به کمک نظریه نشانه‌شناسی	۲۶

فصل دوم

انواع گوناگون آرم

○ تعریف واژه «آرم»	۳۱
○ انواع آرم	۳۲
○ آرم‌های نوشتاری	۳۳
○ آرم‌های شمایل‌ی - شمایل‌گون	۳۶
○ انواع رابطه دالّ و مدلول در آرم‌های شمایل‌ی	۳۸

○ آرم‌های تلفیقی	۴۶
فرآیند ارتباط	
○ نقش نشانه در فرآیند ارتباط	۵۰
○ کارکرد آرم در فرآیند ارتباط	۵۲
○ اهداف اصلی تعیین شده برای آرم	۵۸

فصل سوم

گزارش پژوهش «بررسی عناصر تصویری در آرم‌های دولتی»

○ روش تحقیق	۶۳
○ نتایج تحقیق	۷۸
○ بحث	۱۰۴
○ منابع	۱۱۲

پیوست‌ها

○ شناسنامه آرم‌های جامعه آماری	۱۱۵
○ دسته‌بندی لایه‌های تصویری	۱۷۰
○ ماتریس‌ها	۱۸۷
○ نمونه پرسشنامه	۲۰۳
○ فهرست جداول	۲۰۵
○ مشخصات طراحان آرم‌ها	۲۰۷
○ نمایه طراحان و آرم‌ها	۲۱۱
○ نمایه نوع فعالیت سازمان‌ها، نهادها و وزارتخانه‌ها	۲۱۳

مقدمه

سال ۱۳۵۵ در مؤسسه انتشارات فرانکلین به عنوان تصویرگر و صفحه آرای مجله «پیک کودک» مشغول به کار بودم. سرلوحه این مجله با حروف هندسی، زاویه دار و خشک، با شابلون حروف نوشته شده بود؛ این شیوه مورد علاقه ام نبود و با سلیقه ام نمی خواند. تصمیم گرفتم که سرلوحه را با سلیقه خویش طراحی کنم. موضوع را با سردبیر مجله در میان گذاشتم که با موافقت روبه رو شد. بسیار فکر کردم و در نهایت تصمیم گرفتم از «تيله» که دوست داشتنی ترین اسباب بازی دوران کودکی ام بود، استفاده کنم. نوشته «پیک» را به همان شیوه سابق نگه داشتم و با قراردادن تيله های رنگی در کنار هم واژه «کودک» را طراحی کردم، و از آن عکس گرفتم. بعد از چاپ اولین شماره با سرلوحه جدید تيله ای - چنانکه دیگران هم تأیید کردند - کار جدید و زیبایی شده بود.

در همان ایام در حال گذراندن یک واحد درسی با عنوان «بررسی گرافیک معاصر ایران» در دانشکده بودم. دانشجویان به صورت گروهی یک موضوع تحقیق را در زمینه گرافیک معاصر ایران انتخاب می کردند و بعد از انجام پژوهش، نتیجه را در کلاس گزارش می دادند. من نیز همراه یکی دیگر از دانشجویان، موضوعی را با عنوان «کاربرد تصویر در زندگی عشایر» انتخاب کردم. هم گروه من، خود اهل ایل «آردکپان» بود و به آسانی می توانست در آن ایل رفت و آمد کند.

برای جمع آوری اطلاعات و اسناد قرار شد از تمام تصاویر چاپی که به طور روزمره به نحوی در زندگی ایل آردکپان کاربردی داشت، عکاسی و نمونه برداری شود. این کار را هم گروهم انجام داد. روزی که کتاکت عکس ها را می دیدم، یکی از آنها توجهم را جلب

کرد و به نظرم تصویری آشنا آمد: چمنزاری بود وسیع و سرسبز، و در میان این سبزه‌زار یک صفحه کاغذ که کمی هم مچاله شده بود وجود داشت. چون با دقت نگاه کردم، متوجه شدم که جلد مجلهٔ پیک کودک تیله‌ای بود که شاید تنها چند هفته از انتشار آن می‌گذشت. این اتفاق سؤالات زیادی را برایم مطرح کرد که تا آن روز به هیچ وجه ذهنم را به خود مشغول نکرده بود. من در شهر تهران و در مؤسسه انتشارات فرانکلین، فقط با تکیه بر علاقهٔ دوران کودکی خودم به تیله، تصویری را طراحی کرده بودم که حداقل تیراژ آن ۱۵۰ هزار نسخه در هر ۱۵ روز یکبار بود. برای چه کسی یا چه کسانی؟ من از مخاطبان خود چه شناختی داشتم؟ آیا همهٔ کودکان ایل، همهٔ کودکان شهر، همهٔ کودکان روستاهای مختلف که مجله «پیک کودک» به دست آنها می‌رسید به اندازهٔ من تیله را دوست داشتند؟ آیا اصولاً تا به حال تیله‌ای دیده بودند؟ آیا وقتی تیله‌ها را می‌دیدند، می‌توانستند واژه «کودک» را هم بخوانند؟

جواب هیچکدام از سؤال‌ها را نمی‌دانستم!

تا آن روز فکر می‌کردم با تکیه بر مهارت‌هایی که در دوران تحصیلات دانشگاهی‌ام فراگرفته‌ام، می‌توانم به‌عنوان یک طراح گرافیک کار کنم! نقش مخاطبان پیام برایم، کاملاً بی‌رنگ بود و انتخاب شیوه‌های بیان پیام را تماماً شخصی و بنا بر سلیقهٔ فردی خودم می‌دانستم و فقط در نهایت به تعدادی مشوق و یا منتقد در دایرهٔ زندگی حرفه‌ای و تحصیلی خودم، فکر می‌کردم. ضرورت شناخت تصویر و به‌ویژه، نقش ارتباطی این وسیلهٔ پیام‌رسان، از آن زمان برایم در اولویت فکری و کاری قرار گرفت.

در طول زمان، با مطالعه و پژوهش دریافتم که نخست، باید اصل تصویرها کاوش و

دسته‌بندی شوند، پس از آن رابطه تعاملی - اثرگذاری و اثرپذیری- آنها با مخاطبان مورد پژوهش و بررسی بعدی قرار گیرد.

تصویرها، خود از هویت انتزاعی و اصالتی مستقل برخوردارند و برداشت‌ها نیز چنان‌اند. کشف رابطه این دو، خود برداشتی دیالکتیکی از تعامل دو قطب اصیل است.

هدف رساله حاضر، آغاز بحث در زمینه تحلیل آرم با رویکردی به مباحث نشانه‌شناسی است.

نشانه‌شناسی از دهه ۱۹۵۰ میلادی همچون روش پژوهش در شناخت دلالت‌ها و ادراک کارکردهای ارتباطی به‌کار رفته است. اندیشمندانی مانند، لوی استروس، میشل فوکو، فردینان دوسوسور، چارلز ساندرس پیرس، رولان بارت و اومبرتو اکو، آثار مهمی در این زمینه پدید آوردند. در زمینه خاص نشانه‌شناسی تصویر که شاخه‌ای از علم شناخت نشانه‌های دیداری است، آثاری از بارت در زمینه عکاسی، سینما و نقاشی نوشته شده است.

بارت مبانی نظری خود را در سال ۱۹۶۴ در رساله «عناصر نشانه‌شناسی» شرح داده است. فصلی از کتاب «ساختار غایب» نوشته اومبرتو اکو نیز درباره «نشانه‌های دیداری» است. اما در این میان نظریه‌های چارلز ساندرس پیرس بیشتر مورد توجه نشانه‌شناسان تصویر است، زیرا وی نظریه‌ای عمومی درباره نشانه‌ها ارائه داده و به دسته‌بندی و مشخص کردن گونه‌های متفاوت نشانه‌ها پرداخته است.

هدف نشانه‌شناسی تصویر، کشف قاعده‌های «خواندن» تصویر و درک معناهای آن

از طریق شناخت عناصر تجسمی یا وجه ظاهری تصویر است که به تحلیل پیکربندی عناصر تصویری می‌انجامد. در مرحله بعد، به تحلیل اشکال و شناخت معناهای مدلول تصویر دست می‌یابد.

نشانه‌شناسی بررسی علمی نشانه‌هاست و مانند علوم دیگر، دارای اصول، قواعد و روش‌های مبتنی بر مشاهده، آزمون و جستجو بر اساس معیارهای عینی است.

فصل اول این رساله به مباحث نظری و شناخت دیدگاه‌های نشانه‌شناسی در مورد تحلیل تصویر اختصاص دارد. عمده مطالب این فصل، ترجمه محتوایی بخشی از کتاب «مقدمه‌ای بر تحلیل تصویر»^۱ نوشته مارتین ژولی استاد دانشگاه بوردو فرانسه است. مارتین ژولی در این کتاب، با استفاده از روش‌های پیشنهادی پیرس، به تحلیل پیام‌های تصویری ثابت مانند تابلو نقاشی، عکاسی و پوستر پرداخته است. ژولی پیش از این تحلیل به تأویل دیدگاه پیرس در مورد تصویر پرداخته و چنین نتیجه گرفته است: بررسی و پژوهش تصویر، در گردش میان شباهت، نشان و قرارداد است، یعنی گردش تصویر میان شمایل، نمایه و نماد متصور می‌شود. ژولی آنگاه اظهار می‌دارد که با این دیدگاه به کمک نظریه نشانه‌شناسی، نه تنها پیچیدگی معناهای تصویر را درک می‌کنیم بلکه به نیروی قوی ارتباط برقرار کردن تصویر نیز پی می‌بریم.

فصل دوم کتاب ژولی، تحت عنوان «تصویر و نظریه نشانه‌شناسی» محتوای فصل اول رساله حاضر را تشکیل می‌دهد. این فصل از اهمیت خاصی برخوردار است، زیرا

^۱. Joly M.(2000). *Introduction à L' analyse de l'image*, Paris, Nathan.

علاوه بر آنکه به مباحث نشانه‌شناسی می‌پردازد، با رویکردی به این نظریه، به طبقه‌بندی تصویر و انواع نشانه‌ها نیز پرداخته است. البته به خاطر پاره‌ای مطالب لازم، از مآخذ دیگری نیز سود جست‌ام، تا گسترش مطالب و آشنایی بیشتر خوانندگان را با درونمایه بحث، بهتر امکان‌پذیر سازم. متأسفانه ژولی در این کتاب خود بحث جداگانه‌ای را به نشانه‌های دیداری و نشانه‌های تصویری اختصاص نداده است، جبران این کمبود، بهره‌جویی از مآخذ دیگری را ضروری کرده است.

فصل دوم اثر حاضر، به وجوه کاربردی روش‌های نشانه‌شناسی تصویر اختصاص یافته است. این فصل نیز برداشتی از محتوای کتاب «آرم»^۱ است. نویسنده این کتاب بنوآ هایل برون استاد دانشگاه سوربن پاریس III در رشته ارتباطات است. هایل برون به‌گونه‌ای کاربردی به نظریه نشانه‌شناسی پرداخته است. وی به اعتبار تعریف پیرس از نشانه (نشانه چیزی است که تحت مناسبات یا عناوینی چند، جای چیزی دیگری را در ذهن انسان می‌گیرد) آرم را یک نشانه منظور داشته است؛ و با استفاده از روش‌های پیشنهادی پیرس، به دسته‌بندی آرم‌ها و گونه‌های متفاوت آن رسیده است. هایل برون، همچنین به تأویل نظریه رومن یاکوبسن پرداخته و با گسترش این نظریه به اشکال دیگر ارتباطی، به‌ویژه به نقش کارکردی آرم‌ها در فرآیند ارتباط نظر داشته است. هایل برون، کارکردهای شش‌گانه عناصر ارتباط کلامی را - نه با اصطلاحات یاکوبسن - بلکه با اصطلاحاتی تازه در زمینه تصویر بیان داشته است.

^۱ Heilbrunn B.(2001). *Le Logo*, Paris, PUF.

محتوای دو بخش از کتاب هایل برون با عناوین «انواع گوناگون آرم» و «نقش آرم در فرآیند ارتباطات» ترجمه شده و به عنوان مأخذ در فصل دوم رساله حاضر مورد استفاده قرار گرفته است.

هایل برون، برای توضیح و درک بیشتر مطالب کتاب خود، هر کجا لازم دانسته، آرم مؤسسه‌ای را به عنوان مثال و تنها با ذکر نام یادآور شده است. البته چون این نام‌ها و طبعاً آرم آنها برای خوانندگان جامعه فرانسوی، نام‌ها و تصویرهایی آشناست اما خوانندگان جامعه ما به احتمال قوی در درک مصداق مورد نظر هایل برون دچار مشکل و کندی انتقال می‌شدند، از این رو سعی کرده‌ام تمام نمونه‌های ذکر شده را در مأخذ دیگر بیابم و به متن پیوست کنم. در نتیجه این فصل از رساله حاضر با تصاویر آرم‌های مورد نظر نویسنده کتاب همراه شده است. توفیق یافتن نمونه‌های مورد نظر نویسنده در دو مورد دست نداده است، از این رو، نمونه‌های دیگری با همان مشخصات را بر آن افزوده‌ام.

خلاصه آنکه در این دو فصل از رساله حاضر، سعی شده تا خوانندگان با نظریه‌های نشانه‌شناسی تصویر آشنا شوند. البته ارائه مطالب - با توجه به گستره شگرف آنها در سال‌های اخیر - تنها در حد لزوم صورت گرفته است و نه در حد کفایت. همچنین تلاش کرده‌ام از دشواری‌هایی که معمولاً در این دست از متون اجتناب‌ناپذیر است، حتی‌الامکان و تا جایی که به جوهره بحث لطمه وارد نشود، پرهیز کنم، تا مفاهیم آن دست‌یافتنی‌تر و در نتیجه به شکل کاربردی این نظریه در فرآیند تحلیل تصویر، نزدیک‌تر گردد.

سرانجام فصل سوم یا آخرین بخش اثر حاضر، به پژوهش آرم‌های رسمی دولتی ایران اختصاص یافته است.

این پژوهش در سال ۱۳۷۷ با ارائه طرح «بررسی عناصر تصویری در آرم‌های دولتی» به دانشگاه هنر آغاز گردیده است. مسئله مورد پژوهش، نحوه به‌کارگیری و انتخاب عناصر تصویری در طراحی آرم‌های دولتی ایران، از آغاز استقرار جمهوری اسلامی تا سال شروع این پژوهش، یعنی دوره‌ای بیست ساله (۱۳۷۷-۱۳۵۷) را دربر می‌گیرد.

سه سؤال اصلی برای این طرح پژوهشی در نظر گرفته شده بود:

۱. میزان به‌کارگیری نقوش فیگوراتیو، عناصر تجریدی و نوشتاری در طراحی آرم‌های این دوره.
۲. انواع نقش‌مایه‌های فیگوراتیو.
۳. پایگاه کارکردهای گوناگون در آرم‌های فیگوراتیو این دوره.

هدف این کار تحقیقی نه رمزگشایی یکایک آرم‌ها و نه تدوین دلالت‌های مختلف برای آنها بوده، بلکه سعی بر آن داشته است تا از طریق دسته‌بندی، تا حد امکان به گونه‌های متفاوت آرم‌ها، به لحاظ ویژگی‌های خاص عناصر تصویری و کارکردهای گوناگون آن دست یابد تا بلکه از این طریق به خصوصیات طراحی آرم‌ها، در این دوره تاریخی خاص، راهی جسته باشد.

بخش مهم این پژوهش کوششی برای دست یافتن به یک روش تحقیق یا متدولوژی

شایسته برای شناخت هرچه بهتر ماهیت تصویر بوده است. در آغاز فصل سوم رساله حاضر، روش تحقیق به کار رفته را به تفصیل شرح داده‌ام، بدان امید که به الگویی برای پژوهشگران این رشته دست یافته باشم.

مخاطبان رساله حاضر بیشتر پژوهشگران و دانشجویان رشته‌های هنرهای تجسمی هستند. لیکن، گمان دارم این اثر، برای دیگر علاقمندان به کسب اطلاعات لازم درباره علم نشانه‌شناسی و کاربرد آن در تحلیل تصویر نیز سودمند واقع گردد.